अथ पञ्चमोऽध्यायः

ततो जगन्मङ्गलमङ्गलात्मना,
विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ।
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो,
राजर्षिवर्यैरभिसेवितं यथा ॥१

श्रीसीतारामचन्द्राय नमः । अथ भगवान् बादरायणो भवभयाभितप्तलोकोद्दिधीर्षया श्रीरामलक्ष्मणसंवादमुखेनाध्यात्मविद्याविचारं प्रपञ्चयिष्यन् पूर्वग्रन्थेनास्य सङ्गतिं प्रदर्शयितुं तत्रादौ प्रथमश्लोकेन पूर्वकथां संक्षेपतः प्रस्तौति **तत-इति-**रघूत्तमः अवाङ्मनसगोचरानन्तकल्याणगुणगणद्विभुजदिव्यमङ्गलविग्रहः परनारायणे-आवेशेन प्रविष्टः श्रीरामचन्द्रः जगन्मङ्गलमङ्गलात्मना जगतां मङ्गलं यस्मात् स चासौ मङ्गलात्मा 'मङ्गलानाञ्च मङ्गलमिति' स्मृतेः, तेन नित्यरासविलासरसिकस्वरूपेणेत्यर्थः । उत्तमां सकलकलिकलमषापहृतया सर्वोत्कृष्टां रामायणकीर्तिम्-ईयते प्राप्यते इत्ययनं बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्, रामः अयनं यत्र प्रतिपाद्यतया तद् रामायणम् । यद्वा राम ईयते अनेनेति रामायणं, करणे ल्युट् पूर्वपदात् संज्ञायामिति णः । यद्वा रामस्यायनं गृहं रामायणं श्रीरामविहरणस्वरूपमित्यर्थः । तत्त्वेन प्रसिद्धां रावणवधादिरूपां कीर्तिं विधाय भुवनेषु विस्तार्य ततः अनन्तरं अर्थात् वाल्मीक्याश्रमसमीपवर्तिप्रकटप्रमोदवनगमनानन्तरं पूर्वाचरितं पूर्वस्मात् कालात् गुप्ततया आचरितं न तु कदाचिदपि विच्छिन्नमित्यर्थः । तादृशं नित्यरासविलासनृत्यादिकं सखिभिः सह विहारादिकं च राजर्षिवर्यैर्लक्ष्मणादिभि यथा पूर्वं नित्यविहारे परिसेवितं तथेदानीं चचारेत्यर्थः, इति सावशेषामपि कथामुपसंहृत्योक्तवान् श्रीशिव इत्यवधेयम् ।१

सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धिना,
रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ।
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो,
द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाऽऽह राघवः ॥२

प्रकटप्रमोदवने श्रीरामस्य यद्वृत्तमभूत् तदाह **सौमित्रिणेति**-शुभाःधर्माधर्मगोचरतया निश्रेयससाधनीः पुरातनीः प्राचीनधार्मिकराजसंबन्धिनीः पुरातनीः कथा इति बहुवचनेन

धर्मनिर्णेत्रीः ब्रह्मकथा पृष्टाः, तासामुत्तरं च रामेण दत्तमिति व्यक्तम्। प्रमत्तस्य अज्ञानात् स्वगोमण्डलमिश्रविप्रगवीदानरूपप्रमादं प्राप्तस्य द्विजशापात्तिर्यक्त्वम् आह। ननु रामचन्द्रस्तं धार्मिकाग्रेसरं जानन्नपि कुतः [1]तिर्यत्काल मोचयामासेति चेत्—'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति स्मृत्या कृष्णोपासकस्य तस्य कृष्णरूपचरणस्पर्शाभिलाषं ज्ञात्वा कृष्णरूपेणैवानुग्रहोऽभिप्रेतो भगवत इत्यवधेयम्।२

कदाचिदेकान्त उपस्थितं प्रभुं,
रामं रमालालितपादपङ्कजम्।
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः,
प्रणम्य भक्त्या विनयान्वितोऽब्रवीत्॥३

पूर्वं पूर्वमीमांसार्थं श्रुत्वाऽथ ज्ञानकाण्डार्थमुत्तरमीमांसाविषयकप्रश्नं करोमीत्याह **कदाचिदित्यादि**-आसादितशुद्धभावनः आसादिता शुद्धा सच्चिदानन्दरासम्बन्धिनी येन सः, एतेन शेषसंकर्षणक्षीरसागरवासिनारायणनित्यविहारि [2]रामानुजवरलक्ष्मणांश इत्येवं अंशचतुष्टयविशिष्टो लक्ष्मणः। तत्राचार्यरूपेण शेषांशे प्रश्नः। तेन प्रश्नस्य लोकोपकार एव प्रयोजनमिति ध्वनिः। रमालालितपादपङ्कजम् रमया लालिते पादपङ्कजे यस्य स तम्। तेन वाल्मीक्याश्रमात् श्रीरामदर्शनार्थं श्रीजानकी प्रत्यहमागच्छत् इति ध्वनिः। तेन च श्रीरामेण सा न त्यक्तेति।३

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिना-
मात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिः स्वयम्।
प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते!,
पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गिसङ्गिनाम् ॥४

त्वमिति–त्वं शुद्धबोधोऽसि ज्ञानस्वरूपोऽसीत्यर्थः। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति' श्रुतेः। सर्वदेहिनामात्माऽसि, अन्तर्यामित्वात् 'यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरमयतीति' श्रुतेः, अधीशोऽसि मायाजीवेश्वराणां ईशोऽसि, 'राजाधिराजः सर्वेषां ब्रह्मविष्णुमयो महान्। ईश्वरं तं विजानीमः स पिता प्रपितामह.॥' इति श्रुतेः निराकृतिः प्राकृताकृतिरहितः। यद्वा निर्गता आकृतयो येन सः, यद्भजनेन पुनर्देहसम्बन्धो न भवतीत्यर्थः। यद्वा निर्गता आविर्भूताः आकृतयो मत्स्यादयो यस्मात् सः 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पनेति' श्रुतेः। एतेन 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरमि'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितसर्वेश्वरत्वं तस्य व्यक्तम्। महामते-एतेन लोकोपकारकतत्प्रश्नोत्तरदाने त्वमेव समर्थोऽसीति, तेन

---

१. तिर्यक्त्वान्न इत्युचितः। २. रामानुचर इति मत्पुस्तके।

लक्ष्मणस्यापि परमेश्वरत्वमिति व्यक्तम्। पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनां त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहित. सङ्गो यैस्तेषां लब्धषष्ठशरीराणां सङ्गोऽस्ति येषां तेषां प्रतीयसे बुद्ध्यसे इत्यर्थः।४

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो!
भवापवर्गं तव योगिभावितम्।
यथाऽञ्जसाऽज्ञानमपारवारिधिं,
सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम्॥५

अहमिति–अपारवारिधिं अज्ञानं यथा सुखं तरिष्यामि तथा मामनुशाधीयमुक्तिः परमेश्वरस्यापि विराड्रूपेण सकलजीवतादात्म्याभिमानेनेति तेन दयालुतातिशयस्तेनाचार्यत्वं व्यक्तम्।५

श्रुत्वाऽथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदा,
प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः।
विज्ञानमज्ञानतमः प्रशान्तये,
श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः॥६

श्रुत्वेति–जीवानामज्ञानरूपं यत् तमः तस्योपशान्तये श्रुतिभिः 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुतिभिः (प्रपन्नं) तत्प्रापकत्वेन बोधितम्।६

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः,
कृत्वा समासादितशुद्धमानसः।
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः,
समाश्रयेत् सद्गुरुमात्मलब्धये॥७

आदाविति–प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः गृहीतसाधनचतुष्टयः आत्मनः मम लब्धये नित्यसाकेतरूपेण प्राप्तये सद्गुरुं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं 'तद्विज्ञानार्थं सद्गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि'ति श्रुतेः।७

क्रिया शरीरोद्भवहेतुरादृता,
प्रियाऽप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः।
धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकं,
पुनः क्रियाश्चक्रवदीर्यते भवः॥८

क्रियेति—भवः संसारः चक्रवत् परिवर्तमानः ईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति, आदृता आदरपूर्वं सम्पादिता क्रिया शरीरस्योद्भवे हेतुः कारणम्। तत्र देहे सुरागिणः अभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाऽप्रियौ सुख (दुःख) जनकौ भवतः। तत्रोत्पादित-कर्मणा पुनः शरीरं पुनः क्रिया इत्येवं चक्रवत् विपरिवृत्तिः। यावद्देहाभिमानेन कर्माणि-करोति तावत्तस्य संसार इत्यर्थः।८

अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं,
तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते।
विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी,
न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम्॥९

अज्ञानमिति—अस्य भवस्य मूलकारणमज्ञानम् अत्र विधौ संसारनिवृत्तिलक्षणे कर्त्तव्यार्थे तद्धानमेव मूलकारणत्वात् अज्ञानहानमेव विधीयते साधनत्वेनेति शेषः। ननु कर्मैव तन्नाशकमस्तु किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह—विद्यैव ज्ञानमेव तन्नाशविधौ मूलाज्ञाननाशजनने पटीयसी समर्था, न तज्जम्, अज्ञानजन्यं कर्म न समर्थमिति शेषः। आत्मस्वरूपाज्ञान-जन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात् कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वं बोध्यम्। ननु तज्जन्यस्यापि तन्नाशकत्व वृश्चिकादौ दृष्टमित्याशङ्क्य तज्जन्यत्वं न, न वा नाशकत्वं किन्तु सविरोधमेवेत्याह—यत् सविरोधं तदीरितम् नाशकमुक्तमित्यर्थः। 'विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव! शरीरिणां। बन्धमोक्षकरी, आद्ये मायया मे विनिर्मिते॥' इति भागवतोक्तेरहं बुद्धिभूतमूलाज्ञानापर-पर्यायमूलप्रकृतिभेदज्ञानाज्ञानयोरेकरूपत्वेन विरोधाभावात् कथं विद्यया तन्निवृत्तिरिति चेन्न अत्र स्वभावतो मुक्तो जीवो भ्रमात् बद्धोऽस्मीति मन्यते। आत्मदास्यं हरेः स्वाम्य-मित्युक्तचरमविद्यारूपविद्ययाऽविद्यामूलाज्ञाननिवृत्तिरिति—अतः मूलप्रकृतिपरिणामरूपा विद्या मोक्षकरी, चरमविद्या तु भ्रममात्रनिवृत्तिकरी स्वभावात् एव बन्धस्याभावादिति विवेकः।९

नाज्ञानहानिर्न च रागसंक्षयो,
भवेत्ततः कर्म सदोषमुद्भवेत्।
ततः पुनः संसृतिरप्यवारिता,
तस्माद् बुधो ज्ञानविचारवान् भवेत्॥१०

तदेवाह **नाज्ञानेति**—कर्मणाऽज्ञानहानिर्भवेत्, विरोधाभावादितिभावः ततः सदोषात् कर्मणः।१०

ननु क्रिया वेदमुखेन चोदिता,
तथैव विद्या पुरुषार्थसाधनम्।
कर्तव्यता प्राणभृतः प्रचोदिता,
विद्यासहायत्वमुपैति सा पुनः॥११

इदानीं ज्ञानातिरिक्तस्य मोक्षसाधनत्वं निराकर्तुं ज्ञानवत् कर्मणामपि साधनत्वं वदति **नन्विति**—नन्विति शङ्कायाम्। यथा विद्या वेदमुखेन श्रुतिस्मृतिपुराणलक्षणेन 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिना पुरुषार्थसाधनं तथा 'अपामसोममभूमे' त्यादिना क्रियाऽपि तत् साधनत्वेनोक्ता। ननु कर्मणां मोक्षसाधनत्वं न घटते 'तमेव विदित्वाति-मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'तिश्रुतेः, इत्याशङ्क्य विद्याङ्गतया कर्मणां मोक्षसाधनत्वं वदति। कर्त्तव्येति-क्रिया कर्त्तव्यता तृतीयार्थे प्रथमा कर्त्तव्यतया आवश्यके कृत्ये आवश्यक [1]कर्त्तव्यतया प्रचोदिता [2]नित्यनैमित्तिकरूपा एवं च तदकरणे प्रत्यवायो [3]त्पत्त्या ज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात्, तस्मात् पुनर्विद्यायाः सहायत्वं प्राप्नोति। तदेवं पूर्वार्द्धे मीमांसकमतेन केवलस्याऽपि कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वमुद्भावितम्, उत्तरार्द्धेन कर्मणः विद्याङ्गत्वमुद्भावितम्।११

कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ,
तस्मात्सदा कार्यमिदं मुमुक्षुणा।
ननु स्वतन्त्रा, ध्रुवकार्यकारिणी,
विद्या न किञ्चिन्मनसाप्यपेक्षते॥१२

कर्मेति—कर्मणां, अवश्यकर्त्तव्यतामाह, दोषमपि श्रुतिरिति 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इति श्रुतेः दोषं जगौ तत्तु क्रियायाः विद्याङ्गत्वे न घटते, विद्यायाः निरपेक्षत्वादित्याशङ्कते नन्विति-ध्रुवं नित्यस्वाभाविकं आत्मदास्यहरिस्वामित्वरूपं तस्य कार्यं तदनुसन्धानं तस्य कारिणी सम्पादिका विद्या शास्त्रजन्या किञ्चित् सहाय-भूतं वस्तु नापेक्षते। सर्वथा निरपेक्षतां सूचयितुं मनसेति-यतः स्वतन्त्रा विनाऽपि सहायं स्वकार्यसम्पादने समर्था। तथा च प्रयोगः विद्या स्वविरोधिनिरसने निरपेक्षा स्वतन्त्रत्वात् तेजोवदिति।१२

न सत्यकार्योऽपि हि यद्वदध्वरः,
प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपि कारकादिकान्।
तथैव विद्या विधितः प्रकाशितै-
र्विशिष्यते कर्मभिरेव मुक्तये॥१३

---

१. कर्तव्यता रा० व० पु०। २. नित्या, रा० व० पु०। ३. उक्त्या रा० व० पु०।

पुनः कर्मणो विद्याङ्गत्वं स्थापयति **नेति**–त्वदुक्तं नेत्यर्थः। सत्यकार्यः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इत्यादिवेदेन बोधितकार्योऽपि यद्वत्, अन्यानपि कारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानि देशकालादीनि च प्रकाङ्क्षते तथा विद्याऽपि विधितः विधिवाक्यतः 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिविधिवाक्यतः प्रकाशितैः कर्मभिः सहितैव मुक्तये विशिष्यते इत्यर्थः।[1] विद्या चात्र प्रकृतिकार्यभूता तत्रैव मीमांसकस्य कर्माङ्गत्वेन समुच्चयवादः, न तु परमविद्यायाम्।[2] विद्या फलदाने कर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शादिवदिति-सत्प्रतिपक्षानुमानमनेन सूचितम्।१३

केचिद् वदन्तीति वितर्कवादिन,-
स्तदप्यसद् दृष्टविरोधकारणात्।
देहाभिमानादभिवर्धते क्रिया,
विद्या गताहङ्कृतितः प्रसिद्ध्यति ॥१४

तदेवं पक्षद्वयमुद्भाव्य सिद्धान्ती दूषयति, **केचिदिति**-केचित् कर्मतदङ्गज्ञानावलम्बिनः मीमांसकाः इति पूर्वोक्तरीत्या कर्मणः कर्माङ्गज्ञानस्य च मोक्षसाधनत्वं वदन्ति। तदसत्। वितर्कवादिनः नैयायिकाः, षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वं वदन्तीति शेषः। तदप्यसत्। तत्र हेतुः दृष्टविरोधकारणात् षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं [3]कर्ममार्गाङ्गज्ञानञ्च मनोवचनगोचरम् 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिप्रतिपादितपरमात्मसेव्यत्वानुसंधानपरत्वेन मुक्तिसाधिका चरमविद्या मनोवचनागोचरेत्येवं दृष्टे यो विरोधस्तद्रूपात् कारणात्। किञ्च कर्मफलभूतः स्वर्गादिर्न पुरुषार्थः 'यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते' इति श्रुत्या तस्य क्षयिष्णुत्वात्। कर्माङ्गज्ञानेनापि न पुरुषार्थसिद्धिः। जडस्य कर्मणः ज्ञानसहायकारणासम्भवात् सुषुप्तिवत्। केवल दुःखध्वंसोऽपि न पुरुषार्थः 'अस्माच्छरीरादुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। यक्षन् क्रीडन् रममाणः, 'तरति शोकमात्मवित्' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादि श्रुतिभिः दुःखध्वंसपूर्वकनिरतिशयानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वेन प्रतिपादनात्। तस्मात् वाङ्मनसागोचर-[4]चरमविद्ययैवात्यन्तिकनिःश्रेयसप्राप्तिरिति सिद्धम्। न चैवं किमिति सर्वे नानामतावलम्बिन इति चेत् तत्राह देहाभिमानात्। [5]अनात्मनि देहादौ आत्माभिमानमात्रात् क्रिया नानामतावलम्बनरूपाऽभिवर्द्धते। गताऽहङ्कृतितः सार्वविभक्तिकस्तसिः नष्टाऽहङ्कृतेः विद्या मत्स्वामित्वानुसन्धानरूपा, चरमविद्या प्रसिद्ध्यति।१४

---

१. तः २. पर्यन्तांशः न विद्यते रा० व० पु०। ३. कर्मकर्माङ्गज्ञानञ्च रा० व० पु०। ४. चर इति रा० व० पुस्तकस्थः। ५. आत्मनि, मत्पुस्तके।

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिता,
विद्यात्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते।
उदेति कर्माऽखिलकारकादिभि-
र्निहन्ति विद्याऽखिलकारकादिकम् ॥१५

तदेव कथयति **विशुद्धेति**—विशुद्धं यत् विज्ञानं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति' श्रुतिपादितं ब्रह्म तस्मिन् विरोचनं विशेषेण प्रीतिः तेनाञ्चिता श्लाघिता या चरमा षष्ठशरीरे च सेव्यसेवकत्वानुसन्धानरूपा आत्मनि श्रीरामे वृत्तिः [1]सेव्यवृत्तिः सा विद्या भण्यते। विद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह उदेति इत्युत्तरार्द्धेन।१५

तस्मात् त्यजेत् कार्यमशेषतः सुधी-
र्विद्याविरोधान्न समुच्चयो भवेत्।
आत्मानुसंधानपरायणः सदा,
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः ॥१६

उपसंहरति **तस्मादिति**—तस्मात्त्यजेत् कार्यमशेषतः सुधीरित्यनेन मीमांसकमतम् अङ्गाङ्गिभावं नैयायिकमतञ्च निराकृतम्। चरम [2]विद्यास्वरूपञ्चोक्तम् 'विद्याविरोधान्न समुच्चयो भवेत्'। तादृशे मोक्षसाधने कर्मणः सम्बन्धो न भवेदित्यर्थः। स्वतः सिद्धोपायातिरिक्तं तादृशे मोक्षे असदित्यभि [3]प्रेत्योक्तम् अशेषत इति। भक्त्यैव मोक्ष इत्यत्र श्रुतिः प्रमाणं 'भक्तिरेवैनं नयति, भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुष' इति। इदानीं जीवस्य कर्त्तव्यमाह आत्मेति। निवृत्ताः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां गोचराः विषयाः यस्मात् स अर्थात् चिन्मात्रकैवल्यरूपः सन् आत्मनोः परमात्मजीवात्मनोः सेव्यसेवकरूपेणानुसन्धानपरायणः सदा भवेत् षष्ठशरीरेणेति शेषः।१६

यावच्छरीरादिषु मायया त्मधी-
स्तावद् विधेयो विधिवादकर्मणाम्।
नेतीति वाक्यैरखिलं निषिध्य त-
ज्ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः ॥१७

यावदिति—शरीरादिषु स्थूलशरीरादिषु आदिशब्देन सूक्ष्मकारणमहाकारणेषु मायया अज्ञानेन यावदहङ्कृतिः तावत् कर्मणां विधेयो वशवर्ती तत्कर्त्ता भवेत्। नेति-वाक्यैर्नेति

---

१. सेव्यवृत्तिः, इति रा० व० पुस्तकस्थः। २. विद्यास्वरूपञ्चोक्तम् इति रा० व० पुस्तकस्थः। ३. प्रोक्तम्, मत्पुस्तके।

इत्यतन्निरसनैः सकलं निपिष्य अनन्तरं कैवल्यशरीरे स्थित्वा तद्दत्तषष्ठशरीरेण 'मुक्तस्य विग्रहलाभ' इति श्रुतेः। परात्मानं आत्मभ्यः परम् इति परात्मानं मां ज्ञात्वा क्रिया साधनक्रियाः त्यजेत्।१७

यदा परात्मात्मविभेदभेदकं,
विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम्।
तदैव माया प्रविलीयतेऽञ्जसा,
सकारका कारणमात्मसंवृतेः॥१८

यदेति—यदा परात्मात्मभेदविभेदकं चित्त्वेन [1]जीवपरमात्मनोरभेदे सिद्धे [2]जीवपरमात्मविभेदः नाऽहं चित्तत्वं देहोऽस्मीति रूपः तद्भेदकं तन्नाशकं विज्ञानं भास्वरं चित्तत्त्वेनैक्यप्रकाशकं आत्मनि चिन्मात्रे स्वरूपे भाति तदैव माया नाऽहं चिदित्यज्ञानमूलभूता अनायासेन निवर्तते। एतेन जीवपरमात्मानावेकं तत्त्वं जीवावरणभूतमायादयः अचित्त्वेन द्वितीयं तत्त्वम्—इति दर्शितं तत्त्वद्वयं तिष्ठति, 'चेत्यमेकं [3]चित्तत्त्वमन्यत्र पदार्थे जातमि'ति श्रुतेः।१८

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिता च सा,
कथं भविष्यत्यपि कार्यकारिणी।
विज्ञानमात्रादमलाऽद्वितीयत-,
स्तस्मादविद्या न पुनर्भविष्यति॥१९

उक्तमेवार्थं पुनर्वैशद्याय आह **श्रुतीति**—'भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।' 'नदत्यविद्यामात्मवित्।' 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्यादि श्रुतिभिरभिविनाशिता साऽविद्या कथमपि कार्यकारिणी भविष्यति? काकुरत्र सर्वथा नेत्यर्थः। विनष्टायाः तस्याः [4]कार्यकारित्वासम्भवादिति भावः। पुनश्च तस्याः नोद्भव इत्याह विज्ञानेति-विज्ञानमात्रात् चिन्मात्रात् अमलः निर्मलः अद्वितीयः न द्वितीयः श्रीरामादन्यः सहायो यस्य तस्मात् भगवद्दत्तशरीरं प्राप्तात् अविद्या पुनर्न भविष्यति।१९

---

१. तः २. पर्यन्तांशः रा० व० पुस्तकस्थः। ३. चितत्वमन्यन्न विदाम किञ्चिदिति श्रुतेः, रा० व० पु०। ४. कार्यकारिता, रा० व० पु०।

यदि स्म नष्टा न पुनः प्रसूयते,
कर्ताहमस्येति मतिः कथं भवेत्।
तस्मात् स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते,
विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥२०

यदीति—यदि नष्टा नाशिता पुनः न प्रसूयते तर्हि अहं कर्त्तेति मतिः अस्य जनस्य कथं भवेत् न कथमपीत्यर्थः। कारणाभावे कार्याभावादिति भावः। सार्द्धेन तत्त्वज्ञानादविद्यानाश उक्तः, तत्र मायानाशे तत्त्वद्वयसिद्धान्तभङ्ग इति चेत्तत्राह-तस्मादिति यस्मादविद्या नष्टा तस्मात् विद्या चरमविद्या, आत्मदास्यहरिस्वामित्वानुसन्धानरूपा जीवसदातनस्वभावभूता, अचित्त्वे सति, स्वातन्त्र्येण चेतनकार्यकारित्वं दिव्याचित्त्वमिति, लक्षणलक्षिता दिव्या चिद्रूपा, तत्त्वद्वयस्य चेतनाचेतनत्वेन विभागं कृत्वा स्वभावस्याचेतनेषु परिगणितत्वात्। एतदुपलक्षितदिव्यमायाकालकर्मादयो भगवल्लीलोपयोगिनः साकेते सन्तीति-साकेतवर्णने वृन्दावनवर्णने शिवसंहितावशिष्ठसंहितादिपुराणब्रह्मसंहितादिषु प्रसिद्धा इति बोध्यम्। नन्वेवं भक्तेः सच्चिदानन्दवर्णनं कथमिति चेत् उच्यते भगवद्विषयको द्वेषप्रतिपक्षी यो रागः स एव भक्तिः दिव्या चित्, द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च राग इति 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इति शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः, दिव्याचित्त्वेऽपि [1]भगवत्सम्बन्धित्वाच्चिद्रूपा, यत्र वृक्षलतागुल्मपत्रपुष्पफलादिकं यत्किञ्चित् पक्षिभृङ्गादि तत् सर्वं भाति। चिन्मयमितिवत् 'मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरूपिणे। अग्रतः शिवरूपाय पिप्पलाय नमो नमः॥' इत्यादि प्रमाणेन अश्वत्थे विष्ण्वादिभावनावत् शालग्रामशिलावच्च स्वतन्त्रा सर्वक्लेशहरणे सर्वकल्याणकरणे परमात्माकर्षणे निरपेक्षा, केवला आनन्दैकरूपा मोक्षाय किमपि विज्ञानादिकमपि नापेक्षते। मोक्षाय स्वयं विभाति, मोक्षदाने स्वयमेव समर्था सती शोभते, इत्यर्थः। एतेन मुक्तेरप्यधिका, तेन च वाङ्मनसागोचरत्वेन दुर्लभ्येति सूचितम्। उक्तञ्च भक्तिरसामृतसिन्धौ 'क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा। सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षिणी मतेति॥' अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनाभृतं। आनुकूल्येन कृष्णानुसेवनं भक्तिरुत्तमेति॥ [2]अत्र द्वेषप्रतिपक्षचरमविद्याख्यो रागो भगवत्प्राप्तिकारणभगवत्विषयकभक्तिशब्दवाच्यब्रह्मप्रीतिमयब्रह्मकर्तृकस्वाभाविकजगत्सर्जनेच्छारूपभेदेन द्विविधः। तत्रोत्तरः समष्टौ भावेन स्थितस्य जगतः स्पष्टीकरणहेतुर्जडतत्त्वम्, तत्र कार्यस्यैव नाशो न तु चरमविद्यायाः इति तत्त्वद्वयस्य न हानिरिति [3]बोध्यम्।२०

---

१. भगवत् इति न विद्यते रा० व० पु०। २. तः, ३. पर्यन्तांशः रा० व० पुस्तके नास्ति।

[1]सा तैत्तिरीयश्रुतिराह सादरं,
न्यासं प्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ।
एतावदित्याह च वाजिनां श्रुति-
र्ज्ञानं विमोक्षाय न कर्म साधनम् ॥२१

तत्त्वद्वये श्रुतिरपि प्रमाणमित्याह **सा तैत्तिरीयश्रुतिरिति**—न्यासं वेदेषु स्थापितं तत्त्वद्वयं सादरमाह—कीदृशं प्रशस्ताखिलकर्मणां प्रशस्तानि, अखिलानि कर्माणि येषां मुनीनां, स्फुटं व्यक्तं सा तैत्तिरीयेति—'सत्यञ्चानृतं च सत्यमभवत्' इत्यादिः तत्र सत्यशब्देन जीवः अनृतशब्देन प्रकृतिः तयोः परमात्मशरीरत्वेन सत्यशब्दवाच्यः परमात्मैव सर्वम्। तत्र सत्यशब्देन जीवपरमात्मानौ चित्त्वेनैकं तत्त्वम्-अनृतशब्देन मायाकालकर्मस्वभावादिकमेकं तत्त्वमित्येवं तत्त्वद्वयं सिद्धम्। तथा एतावतदित्यादि वाजिनां श्रुतिः 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' 'य आत्मनि तिष्ठन् यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि' त्यादिवाजश्रुतौ विज्ञानघनशब्देनात्मा तदन्तर्यामिशब्देन च चित्त्वेनैकीकृत्यजीवपरमात्मानावेकं तत्त्वं, पृथिव्यादि भूतजातं जडम् तत्त्वमिति तत्त्वद्वयम्। अथवा 'कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतना धृतिः। यद्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति ॥' श्रुत्या जीवस्यापि स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावात् परमात्माधीनकर्तृत्वाच्च जडजीवः। परतन्त्रमेकं तत्त्वं परमात्मा च स्वतन्त्रमपरं तत्त्वं, इति तत्त्वद्वयम्। तथा च शाण्डिल्यसूत्रे चित्यचितोर्नतृतीयः मियोऽपेक्षगात्, 'आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणो जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवर' इति [2]भाल्लवेयः। उक्तञ्च गारुडे 'सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात् सर्वशक्त्यल्पशक्तितः। स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां सम्भोगो नेशजीवयोः' इति गारुडे। 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। [3]तं पीठस्थं ये न भजन्ति धीरास्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥' इति श्वेताश्वतरोपनिषदादिभिन्नोऽचिन्त्यः परमजीवसंघातपूर्णः यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो स्वयं च बन्ध्यान् मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेत्, इति सोमयाज्ञिककौशिकश्रुतेर्भिन्न एव जीवः। ज्ञानं-तत्त्वद्वयज्ञानं मोक्षसाधनमाह-कर्म नेत्याह ।२१

विद्यासमत्वेन नु दर्शितस्त्वया,
क्रतुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः ।
फलैः पृथक्त्वात् बहुकारकैः क्रतुः,
संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययः ॥२२

तत्त्वद्वयं निरूप्येदानीं तत्त्वद्वयज्ञानानुसंधानस्फुरितया ज्ञानकर्माद्यनावृतशक्त्यैव

---

१. अस्य श्लोकस्य व्याख्या रा० व० पुस्तके न दृश्यते। २. अंशोऽयमस्पष्टः। ३. अत्रोत्तरार्द्धे प्रचलितपाठस्तु 'तत्कारणं सांख्ययोगादिगम्यं ज्ञात्वैवं मुच्यते सर्वपाशैः।' (श्वेताश्व० ६।१३)। 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्'। (कठो० २।२।१३) इति च समुपलभ्यते।

मोक्षः, न ज्ञानसहकृतकर्मणेति वक्तुं कर्मणः मोक्षसाधनत्वं निराकरोति **विद्यासमत्वेनेति श्लोकद्वयेन**। हे मीमांसक! त्वया विद्यासमत्वेन क्रतुरग्निष्टोमादिर्दर्शितः परन्तु समो दृष्टान्तो नोदाहृतः। अनेन क्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकत्वात् इत्यनुमानं निरस्तं दृष्टान्ताभावात्। ननु विद्याकर्मणी समे एकफलत्वात् चक्रदण्डवदित्यनुमानमिति चेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात्। षष्ठ्यर्थे तृतीया फलानां भेदादित्यर्थः। एवञ्च स्वरूपासिद्धो हेतुरिति भावः। समानकारकत्वमपि हेतुर्नेत्याह [1]क्रतुभिः बहुभिः कारकैः अहं ममाभिमान-रूपैः आन्तरैः [2]बाह्यैश्च देशकालादिनियमैश्च साध्यते, ज्ञानं त्वतो विपर्ययवत् अतो न तयोः साम्यमिति भावः।२२

सप्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधी-
रज्ञप्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः।
तस्माद् बुधैस्त्याज्यमविक्रियात्मभि-
र्विधानतः कर्म विधिप्रकाशितम् ॥२३

नन्वकरणे प्रत्यवायतया कर्म कार्यमिति चेन्नेत्याह **सप्रत्यवाय इति**-कर्मत्यागे हि निश्चयेनाहं प्रत्यवायसहितो भविष्यामीत्येवं शुद्धात्मनि अनात्मधर्मस्य धीरज्ञस्य तत्त्व-ज्ञानविकलस्य प्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात्, पापादेरनात्मधर्मतानिश्च-याच्च। तस्माद् बुधैः क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थे तृतीया। फलासक्तचित्तानां विधानतो विधानेन कर्त्तव्यतया युक्तं कर्मविधिरवश्यकर्त्तव्यमपि त्याज्यमित्यर्थः। चित्तोरभेदेन एकं तत्त्वं मायानाशेऽपि दिव्यविद्ययाऽचिदेकं तत्त्वं संस्थापितम्। २३

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो,
गुरोः प्रसादादपि शुद्धमानसः।
विज्ञाय चैकात्म्यमथात्मजीवयोः,
सुखीभवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः ॥२४

'अथ सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदेति' 'जीवा भिन्नाः परो भिन्न' इति 'पूर्णः परो जीवसङ्घो ह्यपूर्णः' 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' 'भेदव्यपदेशाच्च' 'अंशो [3]नानाव्यपदेशादि, त्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रकदम्बकेषु जीवब्रह्मणोः पृथगुपन्यासात् तत्त्वत्रयं सिद्धमतः कथं तत्त्वद्वयमत आह **श्रद्धान्वित इति**–'तत्त्वमसी'ति वाक्यतः सामाना-धिकरण्येन जीवपरमात्मनोश्चित्त्वेनैक्यं विज्ञाय सुखी भवेत्। तथाच (पूर्वश्लोकोक्ताः) भेदप्रतिपादकाः, 'अयमात्मा ब्रह्म', 'ब्रह्मैवेदं सर्वं', 'आत्मैवेदं सर्वम्', इत्याद्यभेदप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः कथं सङ्गच्छेरन्निति चिन्तापनोदः सुखम्।२४

---

१. क्रतुरित्युचितः। २. बाह्यैश्च इत्युचितः प्रतीयते। ३. नाम मदीयपुस्तके॥

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं,
वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः।
तत्त्वम्पदार्थौ परमात्मजीवका-
वसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत् ॥२५

महावाक्यार्थविपरीतं वाक्यार्थस्य पदार्थबोधपूर्वकत्वमाह **आदाविति**—विधानतः भ्रमप्रमादराहित्येन वाक्यार्थविज्ञानस्य विधावुत्पत्तौ आदौ प्रथमं मुख्यमिति यावत्, पदार्थावगतिः कारणम्। हि प्रसिद्धं तस्य पदत्रयं तत्त्वमसीति, तत्र तत्पदार्थः विभुः परमात्मा सर्वज्ञत्वादिगुणकः, त्वं पदार्थोऽल्पज्ञत्वादिगुणको जीवः, अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यात्म्यं, एकत्वं तद्बोधकमसीति पदम्।२५

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनो-
र्विहाय संगृह्य तयोश्चिदात्मताम्।
संशोधितां लक्षणया च लक्षितां,
ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाऽद्वयो भवेत् ॥२६

ननु सर्वज्ञत्वादिगुणकेश्वराल्पज्ञत्वादिगुणकजीवयोरैकत्वं कथमित्यत आह—**प्रत्यगिति** अहंबुद्धिवेद्यत्वं प्रत्यक्त्वं जीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मः आदिशब्देन सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिधर्मकृतमात्मनोः विरोधं विहाय तयोश्चिदात्मतां चित्त्वं युक्तिभिः सम्यक् विचारितां वक्ष्यमाणलक्षणया लक्षितां ज्ञातां सङ्गृह्य स्वमात्मानं तथा ज्ञात्वा अनन्तरमद्वयो भवेत्। अहं भगवच्छरीरं स च मम शरीरीति स्वस्मिन् भगवच्छरीरत्वेनाभेदानुसन्धानवान् भवेत्।२६

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवे-
त्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः।
सोऽयं पदार्थाविव भागलक्षणा,
युज्येत तत्त्वम्पदयोरदोषतः ॥२७

उक्तलक्षणस्वरूपमाह **एकात्मकेति**—एकात्मकत्वात् चित्त्वैनैकत्वात् जहती न सम्भवेत् [1]विशेष्यांशस्य त्यागाभावात्। तथा विरोधतः सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्व० विभुत्वाणुत्वविरोधतः अजहल्लक्षणापि न सम्भवति। अतः अदोषतः सोऽयं पदार्थाविव जहदजहल्लक्षणा युज्येत, विशेषणांशस्य विभुत्वाणुत्वादे [2]स्त्यागात् विशेष्यांशस्य चित्त्वस्यात्यागात्। तेन जीवपरमात्मनोः चित्त्वेनैक्येऽपि विभुत्वाणुत्वादि [3]गुणैर्भेद एव इति ध्वन्यते। तथा च तत्त्वद्वयानुसन्धानमेव मुक्तिसाधनमिति श्रीरामायणे साधितम्।२७

---

१. विशेषांश्च, मदीयपुस्तके। २. तः, ३. पर्यन्तभागः रा० व० पुस्तकस्थः।

रसादिपञ्चीकृतभूतसम्भवं,
भोगालयं दुःखसुखादिकर्मणाम्।
शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजं,
मायामयं स्थूलमुपाधिमात्मनः ॥२८

ननु चित्त्वेन [1]परमात्मात्मनोरेकत्वे सिद्धे परमात्मवत् कुतो न जीवस्यापि पूर्णसुखभोगादिः, कर्मभोगश्च कथमित्यत आह—**रसादीति**—सुखदुःखयोरादीनि करणानि यानि कर्माणि तेषां, भोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयम् आश्रयभूतम्।२८

[3]सूक्ष्मं मनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतं,
प्राणैरपञ्चीकृतभूतसम्भवम्।
भोक्तुः सुखादेरनुसाधनं भवे-
च्छरीरमन्यद्विदुरात्मनो बुधाः ॥२९

[2](अथ सूक्ष्मोपाधिमाह **सूक्ष्ममिति**—बुधा अन्यत् स्थूलशरीरविलक्षणं शरीरं लिङ्गदेहाख्यमात्मन उपाधिं विदुः। तत्स्वरूपमाह—सूक्ष्मं चक्षुराद्यविषयम् मनोबुद्धिदशेन्द्रियैः प्राणैश्च युतम्। सङ्कल्पात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि, प्राणापानव्यानोदानसमानाश्च प्राणाः, तैर्युतमेतत् सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह—अपञ्चीकृतभूतसम्भवं तेभ्य उत्पन्नमत एवादृश्यम्। तथा भोक्तुः सुखदुःखादेः सुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम्, स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैव भोगसाधनमिति भावः।) रसादिश्लोकद्वये स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यां जीवस्योपाधिकृतोऽयं कर्मजन्यस्तु सुखदुःखभोगः, परमात्मसमे भोगाभावश्चेति प्रतिपादितम्।२९

अनाद्यनिर्वाच्यमपीह कारणं,
मायाप्रधानं तु परं शरीरकम्।

---

१. जीवपरमात्मनोः, रा० व० पु०। २. कोष्ठकान्तर्गतेयं व्याख्या पुस्तकद्वयेऽपि न दृश्यते। पाठकानां सौकर्याय शृङ्गेरपुराधीशरामवर्मकृता टीकाऽत्राविकलमुद्धियते। अस्य श्लोकस्य टीका महाराजश्री विश्वनाथेन कथन्न विहितेति न ज्ञायते। उत श्रीविश्वनाथेन तु कृता, प्रतिलिपिकारेण प्रतिद्वयेऽपि प्रतिलिपिः प्रमादवशान्न विहिता। अस्य प्रामाणिकनिर्णयस्तु तृतीयप्रतिप्राप्तावेव भविष्यतीति।

उपाधिभेदात्तु यतः पृथक् स्थितं,
स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत् क्रमात् ॥३०

अथ कारणमहाकारणशरीरयोरपि उपाधित्वं प्रदर्शयन् शरीरचतुष्टया [1]दनन्तरं कैवल्यातीते षष्ठशरीरे प्राप्ते सति मुक्तिमाह [2]**अनादीति**—अनादि अनादिप्रवाहागतं अनिर्वाच्यं व्यवस्थितरूपेण निर्वक्तुमशक्यम् अपि कारणं शरीरं वासनात्मकं सर्वजनकमित्यर्थः। तु शब्दात् परं शरीरं तुरीयरूपं महाकारणमित्यर्थः। कीदृशं तत् माया प्रधानं, मुख्यं यस्य तत्। द्वितीयं तु शब्देन कैवल्यशरीरम् कीदृशं तत् यतः उपाधिभेदात् भुक्तशरीरचतुष्टयरूपोपाधिभेदात् तद्विशेषात् पृथक् स्थितमतःपरं पञ्चमं कैवल्यशरीरमिति योजना। एवम् आत्मानं शरीरचतुष्टयं क्रमात्, आत्मनि कैवल्यशरीर अवधारयेत्। स्थूलं सूक्ष्मे, सूक्ष्मं कारणे, कारणं महाकारणे, महाकारणं कैवल्ये अवधारयेत्, प्रविलाप्यत्वेनानुसन्दधीत। अत्रेदं बोध्यम्, [3]स्थूलं-पञ्चभूतानि, पञ्चविषयाः, दशेन्द्रियाणि मनोबुद्धिचित्ताहङ्काराः, इत्येवं चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं, तस्य जाग्रदवस्था विश्वाभिमानिनीदेवता, सूक्ष्मं-दशेन्द्रियाणि, पञ्चप्राणाः, मनोबुद्धिः इत्येवं सप्तदशतत्त्वात्मकं, तस्य स्वप्नावस्था, तेजसाभिमानिनी (देवता), कारणं चित्तबुद्ध्यहङ्काराः इति तत्त्वत्रयात्मकं तस्य सुषुप्त्यवस्था प्राज्ञाभिमानिनी देवता, महाकारणम्-बुद्ध्यहङ्कारात्मकं [4]द्वितत्त्वं तस्य तुरीयावस्था ब्रह्म देवता, कैवल्यं-आत्मस्वरूपाणुचिन्मात्रं शरीरं तस्य कैवल्यावस्था आत्मा देवता। तत्र चतुर्थो जीवो मुच्यते। पञ्चमं स्वरूपमेव स्वस्य स्वसुखभोगसाधनत्वेन शरीरत्वमिति बोध्यम्। स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत् क्रमादितीत्यनेन यः कैवल्यशरीरं प्राप्तवान् स एव षष्ठशरीरं सच्चिदानन्दमयं प्राप्नोति। 'मुक्तस्य विग्रहलाभ' इति श्रुतेः, 'तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् इति' श्रुतेश्च। तेन शरीरेण 'भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुष' इति श्रुतेः, नित्यरासविहारिणं रामं मां पश्यति यदा तदा 'सोऽश्नुते सर्वान् कर्मान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति श्रुतिसूत्रोक्तेः मया सह मम समभोगसुखान्यनुभवतीति ध्वन्यते।३०

कोशेष्वयं तेषु च तत्तदाकृति-
र्विभाति सङ्गात्स्फटिकोऽमलो यथा।
असङ्गरूपोऽयमजो यतोऽद्वयो,
विज्ञायतेऽस्मिन् परितो विचारिते ॥३१

---

१. तः २. पर्यंतांशः रा व० पुस्तके न विद्यते। ३. अस्थूलम् मदीयपुस्तके। ४. तत्त्वम मदीयपुस्तके।

शरीरचतुष्टयत्यागानन्तरं चिन्मात्रपञ्चमशरीरो जीवः श्रीरामदत्तषष्ठशरीरे प्रवेशेन श्रीरामं पश्यतीत्युक्तम्। अथास्मिन्नेव शरीरचतुष्टयातिरिक्तपञ्चमशरीरे [1]विज्ञस्य षष्ठशरीरप्राप्तिपूर्वकं परमात्मज्ञानप्रकारमाह **कोशेषु–इत्यादि त्रिभिः** पञ्चसु कोशेषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु, स्थूलसूक्ष्मकारण-महाकारणकैवल्यात्मकेषु, शरीरेषु, स्थितस्य विचारवतोऽयं जीवः सङ्गात् स्वातिरिक्तं यत् यच्छरीरं तत्तत्सङ्गतः तत्तदाकृतिः विभाति, तत्तदाकारतया भासत इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः–यथा विचारवतः शुद्धस्फटिकज्ञस्य अमलः स्फटिकः जपाकुसुमादिसङ्गतः तत्तदाकारतया भाति तथेत्यर्थः। यतो यस्मिन् शरीरचतुष्टयातिरिक्ते शुद्धचिन्मात्रे जीवे षष्ठशरीरप्राप्तिमत्त्वेन विचारिते–अवगते सति तेन षष्ठशरीरेणास्मिन्नेव शरीरे, असङ्गरूपः अन्तर्यामित्वेन पुष्करपलाशवन्निर्लेपः अतो जन्मादिविकारशून्यः। अद्वयः समाभ्यधिकरहितः, अयं षष्ठशरीरेणापरोक्षतयाऽनुभूयमानः विज्ञायते, अर्थात् शरीर-चतुष्टयातिरिक्तस्वात्मविज्ञानेन षष्ठशरीरं प्राप्य तेनैव शरीरेण श्रीरामोऽपरोक्षत्वेन विज्ञायत इत्यर्थः।३१

बुद्धेस्त्रिधावृत्तिरपीह दृश्यते,
स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः।
अन्योऽन्यतोऽस्मिन् व्यभिचारतो मृषा,
नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे॥३२

स्फटिकदृष्टान्तेनापाततः प्रतीयमानं शरीरधर्माधारत्वं जीवस्य तदन्तर्यामित्वा-दीश्वरस्यापि [2]आगतं तन्नेत्याह–**बुद्धेरिति**-गुणत्रयात्मनः जाग्रदवस्थायां स्थितायां एतस्या अपि[3] त्रिगुणमयत्वात् बुद्धेः स्वप्नादि-भेदः स्वप्नसुषुप्तितुरीयभेदः, तेन त्रिधावृत्तिरिहा-न्योऽन्यतः, अन्योऽन्यसम्बन्धात् बुद्ध्यादिविशिष्टे जीवे दृश्यते। अस्मिन् षष्ठशरीरेण प्रत्यक्षतयाऽनुभूयमाने नित्ये परे केवले शिवे ब्रह्मणि मृषा नास्ति, कुतः व्यभिचारतः अन्योऽन्यसम्बन्धाभावात्।३२

देहेन्द्रियप्राणमनश्चिदात्मनां,
सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः।
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा,
यावद् भवेत्तावदसौ भवोद्भवः॥३३

---

१. विज्ञस्य षष्ठशरीरेति रा० व० पुस्तकस्थः। २. तः ३. पर्यन्तांशः नास्ति मदीये पुस्तके।

अस्मिन्नेव शरीरे षष्ठशरीरं प्राप्य श्रीरामं जानातीत्युक्तम्। इदानीं सर्वस्य सर्वदैव षष्ठशरीरप्राप्तिः कुतो नेत्याशंक्य तत् प्रतिबन्धकप्रकारमाह देहेन्द्रियेति—देहेन्द्रियादीनां सङ्घातादितरेताध्यासवशात् यावद्धियो [1]बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञ-लक्षणाऽज्ञत्वबोधिका सती, अजस्रं परिवर्तते तावदसौ भवोद्भवः संसारोद्भवो भवेत्। तमःपदं रजसोपलक्षणं रजस्तमःप्रधाना बुद्धिः संसारहेतुत्वात् षष्ठशरीर-प्राप्तिप्रतिबन्धिकेति भावः।३३

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो,
हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः।
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं,
पीत्वा यथाम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥३४

तन्निवृत्तिप्रकारमाह नेतीति—नेतिप्रमाणेनार्थादादेशो नेतीत्यादिप्रमाणेन निराकृतं ब्रह्मत्वेनाखिलं मूर्तामूर्तं येन सः, तदनन्तरं हृदा षष्ठशरीरस्थशुद्धमनसा समास्वादितं नि-षेधावशिष्टचिद्घनस्य ममामृतं, अनुरागात्मकभक्तिरसो येन सः तुच्छत्वेनाशेषं जगत्त्यजेत्। तत्र दृष्टान्तः—यथा तृषावान् आप्तः [2]तद्रसो माधुर्यं येन तादृशं नारिकेल-फलान्तर्वर्त्यम्भः पीत्वा तत्स्थानभूतं तत्फलं जहाति तथेति, संसारे सारभूतः श्रीराम-भक्तिरस एव अन्यत् सर्वं तुच्छमिति भावः। यद्भक्तिरसं पीत्वा सर्वं त्यजति तद्रूपमाह वृन्दावनमाहात्म्ये—'नित्यकिशोरमूर्तिः', 'नित्यं किशोरतां प्राप्तः', 'वृन्दावनविभूषणः' इति। 'रामं नवकिशोराङ्गं रूपिणी श्रीरनुत्तमा। आलिङ्ग्य गाढं तत्याज सर्वानेव दिवौकसः॥' इति प्रश्नरामायणे। 'तारुण्यारम्भरम्योऽलं ध्येयो रामः परः पुमानिति,' शिवसंहितायाम्।३४

कदाचिदात्मा न मृतो न जायते,
न क्षीयते नाऽपि विवर्धतेऽनवः।
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः,
स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ॥३५

कदाचिदिति—निरस्तः सर्वेषामतिशयो येन सः यदपेक्षयाऽन्येषामतिशयो नास्तीत्यर्थः। 'राम एव परं ब्रह्म रामात् किञ्चिन्न विद्यते' इति सनत्कुमारसंहितोक्तेः। आनन्दात्मकः 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, तदा प्रनखादानन्तमेवेति'

---

१. [illegible] रा० व० पु०। २. तद्रसः मदीये 'अद्रसः' रा० व० पुस्तके

४. तत्स्व[illegible]

श्रुतेः। स्वयम्प्रभः स्वप्रकाशः 'यस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतेः। सर्वगतः 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुतेः। अद्वयः समाभ्यधिकरहितः 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेः।३५

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके,
कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते।
अज्ञानतोऽध्यासवशात् प्रकाशते,
विलीयतेऽज्ञानविरोधतः क्षणात् ॥३६

एवमिति–एवंविधे जन्मादिषड्भावविकारशून्ये दिव्यलीलाशीले, सुखात्मके आनन्दस्वरूपे, ज्ञानमये, त्वयि दुःखमयः दुःखप्रचुरः भवः प्राकृतलीलासम्बन्धरूपः कथं प्रतीयते इति लक्ष्मणशङ्कामुद्भाव्य परिहरति-अज्ञानत इति-अध्यासवशात् अध्यासाधीनात् अज्ञानतः अज्ञानिनां प्रकाशते, 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रिताम्' इति गीतोक्तेः। अज्ञानविरोधतः क्षणादेव विलीयते, ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात् तदुत्पत्ति [1]क्षणे एव कारणभूताज्ञाननाशात् तत् कार्यस्य प्राकृतलीलासम्बन्धरूपाज्ञानस्यापि लय इत्यर्थः 'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः' इति भगवदुक्तेर्ज्ञानिनां दिव्यलीलात्वेन प्रकाशत इत्यर्थः।३६

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमा-
दध्यासमित्याहुरमुं विपश्चितः।
असर्पभूतेऽहिविभावनं यथा,
रज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ॥३७

अध्यासस्वरूपमाह–**यदन्यदिति**। ईश्वरे चिदचिदात्मके ईश्वरशरीरे जगत् सरित्समुद्रादिरूपमतच्छरीरभेदप्रयोजकसरित्समुद्रत्वेन यत् प्रतीयते तत् भ्रान्त्येत्यर्थः। एतेन चिदचिच्छरीरकत्वेन परमात्मैव सर्वत्र लीलां करोतीति जीवेन भावना कर्त्तव्येति व्यञ्जितम्।३७

विकल्पमायारहिते चिदात्मके-
ऽहङ्कार एषः प्रथमः प्रकल्पितः।
अध्यास एवात्मनि सर्वकारणे,
निरामये ब्रह्मणि केवले परे ॥३८

विकल्पेति–सर्वविकल्पकारणमायारहिते चिदात्मके सच्चिदानन्दस्वरूपे सर्वकारणे, निरामये केवले मुख्ये परे सर्वोत्कृष्टे, आत्मनि ब्रह्मणि व्यापके प्रथमतः, एषः अहङ्कारः

---

१. निरीक्षणे इति मदीयपुस्तके।

प्रकल्पितः स एवाध्यासः। अत्र एतद्विशेषणविशिष्टे ब्रह्मणि, अहङ्कारोऽस्तीति व्याहृतम्, निर्विकारे विकाराभावात्। अतः जहल्लक्षणया प्रलयकाले मशकादिसंज्ञां विस्मृत्य [1]ब्रह्मणि लीने जीवेऽहङ्काराध्यासः। पूर्वविशेषणानि तात्पर्यग्राहकाणि एतेन तदानीं जीवानां ब्रह्मणो ज्ञानन्नास्ति तेन च ते मुक्ता अपि नेति सूचितम्। तथा च श्रुतिः 'ऋते [2]ज्ञानान्न मुक्तिरि'ति। तेन च 'एकोऽहं बहु स्याम्' इति श्रुत्युक्तो ब्रह्मणो बहुभवनसंकल्पो जीववासनानुसारेणेति सूचितम्।३८

इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाः,
सदा धियः संसृतिहेतवः परे।
यस्मात् प्रसुप्तौ तदभावतः परः,
सुखस्वरूपेण विभाव्यते हि नः॥३९

पूर्वमन्तःकरणचतुष्टयमध्ये जगत्कारणमहङ्कारोऽस्तीत्युक्तमिदानीं बुद्धेः कारणत्वमाह **इच्छादीति**—जीवसंसृतिहेतवः इच्छाऽनिच्छादिद्वन्द्वधार्मिकाः याः अदृष्टभूताः, वासनाः स ऐच्छत् 'एकोऽहं बहुस्याम्' इत्यादिरूपाः ताः धियः, जीवधिय एव, परे परस्य ब्रह्मणो नेति शेषः। षष्ठ्यर्थे सप्तमी। ननु जीवे किं ताः सन्ति नेत्याह-यस्मादिति ! परः बुद्धेः परः शुद्धजीवः सुखस्वरूपेण नः अस्माभिर्विभाव्यते निश्चीयते कुतः सुषुप्तौ, अनादिसुषुप्तौ ताः सन्ति, अतः धियः अनादिसुषुप्त्यवगमे मुक्तौ तदभावात् बुद्धिवृत्त्यसम्भवः। सार्वविभक्तिकः तसिः। 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यते। अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुद्ध्यते तदे'ति श्रुतेः। यदा जीवो ज्ञानेन मुक्तः षष्ठशरीरं प्राप्तवांस्तदा षष्ठशरीरस्थदिव्यबुद्ध्याऽद्वैतं मां जानाति। एतेन जीवेषु तदानीं बुद्धिप्रवृत्तिर्नास्ति किन्तु जीववासनानुसारेण ब्रह्मण्येव बहुभवनसंकल्परूपबुद्धिवृत्तिरिति। तेन च यतो जीववासनानुसारेण ब्रह्मणि वृत्तिरतो ब्रह्मणि समष्टिरूपेण लीना जीवा एव व्यष्टिरूपेण नाना जाताः न तु निर्विकारस्य ब्रह्मणो बहुभवनन्तदा[3] तेषां मायिका इच्छादिवृत्तयो भवन्ति।३९

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितो,
जीवः प्रकाशोऽयमितीर्यते चितः।
आत्मा धियः साक्षितया पृथक्स्थितो,
बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः स एव हि॥४०

---

१ ब्रह्मलीने रा० व० पु०। २. श्रुतिरियं श्लोकव्याख्यावसाने लिखितास्ति तत्राप्रासङ्गिकादत्र प्रदत्ता। ३. तदा च मत्पुस्तके।

जीवपरमात्मनोः स्वरूपनिरूपयन् मनसः कारणत्वमाह **अनाद्येति**–जीवः समष्टिरूपो जीवः चितः स ऐच्छत् बहु स्यामित्येवमीक्षितुः जीववासनावशात् संकल्पवतो ब्रह्मणः प्रकाशोंऽशत्वेन पृथक् प्रकाशत इति, प्रकाशोंऽश ईर्यते कथ्यते। स एव अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितः, अनाद्यविद्योद्भवत्वात् प्रमात्मिका बुद्धिर्न किन्तु संकल्पविकल्पात्मिका सा, [1]मनः तत्र बिम्बितः नामरूपाभ्यामाविर्भूतः स सर्वं संसारकार्यं करोतीति शेषः। 'स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वमिति' श्रुतेः। तेन मनसः कारणत्वमुक्तम्, आत्मा तु समष्टिजीवाधारभूतम् ब्रह्म तु अन्तःकरणचतुष्टयस्य जीवस्य च साक्षितया पृथक् स्थितः, सर्वदोषादिभिरलिप्त इत्यर्थः। 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्नलिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः।' इति श्रुतेः। हि यतः स बुद्ध्या परिच्छिन्नात् जीवात् परोऽत्यन्त [2]विलक्षणः। यद्वा अपरिच्छिन्नश्चासौ परश्चेति कर्मधारयः। बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितोऽतः पर इत्यर्थः।४०

चिद्बिम्बसाक्षात्मधियां प्रसङ्गत-
स्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्।
अन्योऽन्यमध्यासवशात् प्रतीयते,
जडाऽजडत्वं च चिदात्मचेतसोः॥४१

चेतसः कारणत्वमाह–**चिद्बिम्बेति** चिदात्मचेतसोरन्योऽन्याध्यासवशात् परस्य तादात्म्यारोपात् विपरीतं जडाऽजडत्वं प्रतीयते। चेतसो वृत्तीनां ज्ञानत्वं जीवात्मनोः जडत्वं प्रतीयते, तस्मात् तद्व्यवहारश्चाध्यासमूलकः। अध्यासे हेतुमाह चिदित्यादि–'चित्-बिम्बः चिन्मात्रस्वरूपो जीवः। अक्षैः सहितः साक्षः सेन्द्रियः स चासौ आत्मान्तःकरणं साक्षात्मा तस्य धियः वृत्तयः चिद्बिम्बस्य साक्षात्मधियां च प्रसङ्गतः प्रकृष्टसङ्गादध्यासो भवतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः–एकत्र वासादिति एकत्र एकस्मिन् प्रदेशे वासात्-अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत्, अग्निधर्मो दाहकत्वं लोहे लौहधर्मश्च वर्त्तुलत्वादि अनले भासत इत्यर्थः। अयम्भावः 'आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर। दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः॥ नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धमोक्षौ तथैव चे' ति॥ पद्मपुराणोक्तः स्वभावाविस्मरणाज्जीवस्य जडत्वं मन आदीनां जगत्कार्यकर्तृत्वेन चेतनत्वमिति। एतेनात्मदास्यहरिस्वामित्वानुसन्धानवतो जीवस्य तु संसारो नास्त्येवेति व्यज्यते।४१

---

१ अत्र च इत्यधिकः मत्पुस्तके। २. चित्तान्तरात्मालक्षणः, मत्पुस्तके।

गुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः,
सञ्जातविद्यानुभवो निरीक्ष्य तम्।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं,
त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥४२

एवमन्तःकरणचतुष्टयजनितसंसारस्य निवृत्त्युपायमाह **गुरोरिति**—गुरोः सकाशात् वेदवाक्यत इत्यनेन श्रवणम्, अपीत्यनेन मननं ताभ्यां सञ्जातायाः विद्यायाः चरमविद्यायाः स्वस्वरूपस्य भगवद्दास्यानुसन्धानरूपायाः, अनुभवः प्राप्तिर्यस्य स अनेन कृतनिदिध्यासन इत्यर्थः। तं भगवद्दासं ब्रह्मांशं सच्चिदानन्दरूपं विज्वरं विशोकं विमृत्युं स्वात्मानं स्वरूपं निरीक्ष्य च पुनः उपाधिवर्जितं देहगतदोषैः पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तं तं प्रसिद्धमात्मस्थं स्वान्तर्यामिनं श्रीरामन्निरीक्ष्य षष्ठशरीरस्थदिव्यमनसा परोक्षीकृत्या-त्मगोचरमशेषं जडशरीरचतुष्टयरूपम् मायाकार्यं त्यजेत्।४२

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयो,
सकृद्विभातोऽहमतीव निर्मलः।
विशुद्धविज्ञानघनो निरामयः,
सम्पूर्ण आनन्दमयोऽहमक्रियः ॥४३

निरीक्ष्यस्य स्वस्य स्वरूपमाह **प्रकाशेति—श्लोकद्वयेन,** अहं प्रकाशी रामः, प्रकाशरूपः ब्रह्मप्रकाशरूपः। प्रकाशब्रह्मादीनां स्वविभूतित्वं सूचयितुं अहमित्यस्यावृत्तिः, अजः जन्मादिरहितः यदावतरामि तदा नारायणे आवेशेन स्वतस्तु नित्यविहारी इत्यर्थः। अद्वयः समाभ्यधिकरहितः। असकृत्-पुनः पुनर्विभातः स्वभक्ताः यत्र यत्र यदा यदा स्मरन्ति तत्र तत्र तदैव तेषां प्रत्यक्षीभूत इत्यर्थः। एतेन नामरूपलीलाधामसहितस्य व्यापकता व्यज्यते। अतीवनिर्मलो मायासम्बन्धशून्यो विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्ध-सान्द्रविज्ञानपूर्णः यद्वा विशुद्धानां शुद्धभक्तानां विज्ञानस्य सख्यादिविविधज्ञानस्य घनः वर्षकः तत्पोषक इत्यर्थः। निरामयो निर्विकारः सम्पूर्णश्चिदचिच्छरीरेणेति शेषः। यद्वा दिव्यानन्तकल्याण [1]गुणगणैः सम्यक् पूर्णः, आनन्दमय [2]आनन्दरूपः 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' तदा 'प्रनखादानन्दमेवेति'श्रुतेः। अक्रियः प्राकृतक्रियारहितः, 'कर्त्तृत्वं करणत्वञ्च स्वभावश्चेतना धृतिः। यद्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'तिश्रुति-प्रतिपाद्यसर्वकर्त्तापिह्यहमचिन्त्यशक्तित्वात् अकर्त्ता। 'अकर्तृत्वात् प्रपञ्चस्य निष्क्रियं मां वदन्ति हि। मायागुणैर्यतो मेंऽशाः कुर्वते सर्जनादिकम्। न करोमि स्वयं किञ्चित् सृष्ट्यादिकमहं शिवे॥ इति' पाद्मोक्तेः।४३

---

१. गुणैः रा० व० पु०। २. आनन्दरूपः रा० व० पुस्तकस्थः।

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमा-
नतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः ।
अनन्तपारोऽहमहर्निशं बुधै-
र्विभावितोऽहं हृदि वेदवादिभिः ॥४४

सदैवेति–सदैव मुक्तो येन ज्ञातेन स अर्थात् यदैव श्रीरामञ्जानाति तदा मुक्त एव, आत्मदास्यहरिस्वामित्वस्य विद्यमानत्वात् । यद्वा सदा एवं वेदैरुक्तः प्रतिपादितः यतोऽचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानं इन्द्रियाविषयज्ञानरूपो मन आदिभिरप्राप्योऽहमित्यर्थः । 'यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । एतेन स्वदत्तज्ञानेन ज्ञातो भवामीतिध्वनिः तेन स्वदत्तज्ञानस्यापि अवाङ्मनसगोचरत्वम् । न विविधा क्रिया प्रापिका यस्य तादृश आत्मा स्वरूपं यस्य सः, भक्त्यैव प्राप्य इत्यर्थः । 'भक्तिरेवैनं नयति, भक्तिरेवैनं दर्शयति, भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति' श्रुतेः । अतएवानन्तपारो न अन्तो यस्य तादृशः पारो यस्य सः । मन्नामरूपलीलाधामगुणानां पारं केऽपि न जानन्तीति भावः । अहर्निशं वेदवादिभिर्बुधैः स्वभक्तैः सदा हृदि विभावितोऽहमिति, नान्यैरित्यर्थः ।४४

एवं सदात्मानमखण्डितात्मना,
विचारमाणस्य विशुद्धभावना ।
हन्यादविद्यामचिरेण कारकैः,
रसायनं यद्वदुपासितं रुजः ॥४५

स्वस्वरूपमुक्त्वाऽथ तत्प्राप्त्युपायमाह **एवमिति**–एवमात्मानं मामखण्डितात्मना विषयानाकृष्टमनसा सदा विचारमाणस्य ध्यायतः विशुद्धभावना भगवद्दासोऽहमित्यनुसन्धानरूपा, चरमविद्या, कारकैः सह देहान्तरप्रापककर्मभिः सहाविद्यामचिरेण हन्यात् यथोपासितं रसायनं रुजः हन्यात् तद्वत् ।४५

विविक्तआसीन उपारतेन्द्रियो,
विनिर्जितात्मा विमलान्तराशयः ।
विभावयेदेकमनन्यसाधनो,
विज्ञानदृक् केवल आत्मसंस्थितः ॥४६

ध्यानसाधनमाह **विविक्त इति**–विविक्ते निर्जने आसीनः एतेनान्यभाषणश्रवणादिना ध्यानच्युतिरूपविक्षेपराहित्यम्, उपारतेन्द्रियः निवृत्तेन्द्रियव्यापारः निवृत्तः ध्येयभिन्नविषयास्वादो यस्य सः । एतेनान्यरसास्वादराहित्यं विनिर्जितात्मा आसनप्राणायामा-

दिभिर्जितान्तःकरणचतुष्टयः । एतेन ध्याने कामादिजनितमनोमलिनताकषायः ध्याने स्वापः लयः ध्याने जडताप्रतिपत्तिः तद्राहित्यं व्यक्तम्। फलविक्षेपकषायरसास्वादाप्रतिपत्त्याख्यान्तरायपञ्चकनाशप्रकारमुक्त्वाऽनर्थचतुष्टयनाशप्रकारमाह—विमलेति-विमलान्तराशयः निरन्तरश्रीरामस्मरणेन विमलः-अन्तराशयो यस्य। तेन दशनामापराधराहित्यं 'सन्निन्दाऽसति नामवैभवकथा श्रीशेशयोर्भेदधीरश्रद्धाश्रुतिशास्त्रदेशिकगिरानान्यर्थवादभ्रमः। नामास्तीतिनिषिद्धवृत्तिविहितत्यागौ च धर्मान्तरैः, साम्यं नामनि शङ्करस्य च हरेर्नामापराधाः दश॥ अनन्यसाधनो भक्त्येकसाधनस्तेन चतुःषष्ठिसेवापराधराहित्यम्, यानैर्वापादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे । देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः। उच्छिष्टे वाप्यशौचे वा भगवत्वन्दनादिकम्। एकहस्तप्रणामश्च तत् पुरस्तात् प्रदक्षिणं॥ पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम्। शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च॥ उच्चैर्भाषा मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः। निग्रहानुग्रहौ चैव नृषु च क्रूरभाषणम्। कंबलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः। अश्लीलभाषणञ्चैव अधोवायुविमोक्षणम्। शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम्। तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम्॥ विनियुक्तोऽवशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिकम्। पृष्टीकृत्यासनञ्चैव परेषामभिवादनम्। गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनन्तथा। अपराधास्तथाविष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्तिताः। इति पाद्मे। अभक्ष्यभक्षणं १. ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः २. विधिं विना ह्ययुपसर्पणम्, ३. वाद्यं विना तद्द्वारोद्घाटनम् ४. कुक्कुरदृष्टभक्ष्यसंग्रहः ५. अर्चने मौनभङ्गः ६. भगवच्छास्त्रानादरेण तत्प्रतिपत्तिः ७. अन्यशास्त्रप्रवर्तनम् ८. तदग्रतस्ताम्बूलभक्षणम्। ९. एरण्डपुष्पैरर्चनम् १०. पूजायां ष्ठीवनम् ११. तस्यां स्वगर्वप्रतिपादनम्॥ तिर्यक्पुण्ड्रधारणम् १३. अप्रच्छालितपादत्वेन तन्मन्दिरप्रवेशः १४. अवैष्णवपक्वनिवेदनम्, १५. अवैष्णवदृष्टौ पूजनम् १६. पूजाकाले विड्उत्सर्गयि सर्पणम् १७. गन्धमाल्यादिकमदत्त्वा धूपनम् १८. अनर्हपुष्पेण पूजनम् १९. अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनन्तथा। स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च। रक्तनीलमधौतञ्च पारक्यमलिनम्पटम्। परिधाय मृतं दृष्टवा विमुच्यापानमारुतम्॥ क्रोधं कृत्वा श्मशानञ्च गत्वा भूत्वाप्यजीर्णभुक्। त्यक्त्वा कुसुम्भं पिण्याकन्तैलाभ्यङ्गं विधाय च। हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरणम्पातकावहम्। विज्ञानं दृक् दर्शनं यस्य। तेन सुकृतोत्थदुःकृतोत्थभक्त्युत्थापराधोत्थानर्थचतुष्टयनाशः प्रकाशितः, केवलोऽसहायः अहमेव दासोऽस्मि, अन्यत सर्वञ्चराचरम् मम स्वामी श्रीरामः चिदचिद्विग्रह एवेति प्रत्यभिज्ञायुक्तः, 'सरित्समुद्राश्च हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणमेदनन्य' इति स्मृतेः। आत्मसंस्थितः, आत्मनि चिदचिद्विग्रहेण सर्वत्र परिपूर्णे मयि रामे दास्यभावेन सम्यक् स्थितो भूत्वा एकंमुख्यं रामं मां विभावयेत् ध्यायेत।४६

विश्वं यदेतत् परमात्मदर्शनं,
विलापयेदात्मनि सर्वकारणे।
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते,
न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥४७

विश्वमिति—किञ्च यदेतत् दृश्यमानं विश्वं स्थूलं परमात्मदर्शनम् परमात्मनो दर्शनं [1]ज्ञानं यस्मिन् तत् सर्वं, अहमेव भगवद्दासोऽस्मि सर्वं मम स्वामिश्रीरामचिद्-विग्रहत्वेन मत्सेव्य एवेति पूर्वोक्तरीत्या सर्वकारणे स्थूलसर्वशरीरकारणे, आत्मनि मत्सूक्ष्मचिदचिद्विग्रहे विलापयेत्। एतत् [2]फलमाह पूर्णः, अवाप्तसमस्तकामः। चिदानन्दमयः सन्नवतिष्ठते। बाह्यम् आन्तरञ्च न किञ्चिद् वेद, अर्थात् बहिर्यद्-दृश्यमानन्तत् श्रीरामचिच्छरीरम् आन्तरं तस्य सर्वजीवान्तर्यामित्वात् आन्तरं जीवोऽपि श्रीरामचिच्छरीरमिति जानातीति। य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्, 'अणो-रणीयान् महतो महीयान्' इति श्रुतेः। अत एव श्रीरामचिदचिद्विग्रहात् भिन्नं बाह्यमान्तरञ्च न वेदेति फलितम्।४७

पूर्वं समाधेरखिलं विचिन्तये-
दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत्।
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको,
विभाव्यतेऽज्ञानवशान्न बोधतः ॥४८

पूर्वोक्तध्यानस्य प्रणवजपेन [3]साध्यत्वात्तदर्थं वक्तुमु[4]पक्रमते—**पूर्वमिति**। समाधेः पूर्वमखिलं सचराचरञ्जगत्। ओंकारमात्रम् ओंकारो मीयतेऽनेनेति मात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदको यस्य तथा जानीयात् विचिन्तयेत्। तदेव विवृणोति तदेवेति-तदेव जगदेव वाच्यम् प्रणवो वाचको विभाव्यते। इयं भावना अज्ञानवशादेव न बोधतः।४८

अकारसंज्ञः पुरुषो हि विश्वको,
ह्युकारकस्तैजस ईर्यते क्रमात्।
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः,
समाधिपूर्वं न तु तत्त्वतो भवेत् ॥४९

---

१. भानम् रा० व० पु०। २. फलमपूर्णः मत्पुस्तके। ३. सिद्धत्वात् मदीये पुस्तके। ४. उपचक्रमे मम पुस्तके।

पूर्वोक्तं विवृणोति अकारेत्यादिना-जाग्रत्साक्षी विश्वः पुरुषः अकारसंज्ञः तद्वाच्यः, स्वप्नसाक्षी तैजस उकारकः तद्वाच्यः, सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञः मकारवाच्य इति अखिलैर्वेदैः परिपठ्यते। समाधेः पूर्वमेव न तत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेण भवेत्।४९

विश्वं त्वकारम्पुरुषं विलापये-
दुकारमध्ये बहुधा व्यवस्थितम्।
ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं,
द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०

प्रविलापनप्रकारमाह—**विश्वमिति श्लोकद्वयेन** बहुधा व्यवस्थितं स्थूलदेहनिबन्धनमूल-भोगाभिमाने स्थितं विश्वं तद्वाचकमकारञ्च, उकारमध्ये प्रविलापयेत् तत्र विलीनं भावयेदित्यर्थः। तैजसं लिङ्गदेहाभिमानिनं पुरुषं तद्वाचकं प्रणवस्य द्वितीयवर्णम्- उकारं प्रणवस्यान्तिमे मकारे प्रविलाप्य।५०

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे,
विलापयेत् प्राज्ञमपीह कारणम्।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिम-
द्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥५१

मकारमिति—ततस्तादृशं मकारं तद्वाच्यं प्राज्ञं कारणम् अपिशब्दात्तुरीयावस्थास्थित-महाकारणशरीरं नादाभिन्नञ्च[1] इह चिद्घने चिदात्मके[2] परे-कैवल्ये जीवे स्वस्मिन् प्रविलापयेत् विचिन्तयेत्। मकारस्य कारणस्य महाकारणे नादे महाकारणस्य नादस्य विन्दौ चिद्घने इति क्रमोऽवगन्तव्यः। तत उपाधितो मुक्तः। अत एवमुत्तरोत्तरं प्रणवे मात्रां प्रविलापयन् अविच्छिन्नघण्टानादवत् प्रणवजपादमलः [3]शुद्धचिन्मात्रस्वरूपः सोऽहं षष्ठविग्रहोऽहमिति भावयन् विज्ञानरूपाऽवाङ्मनसस्यापि मम साक्षात्कारहेतुर्दृक् दृष्टिर्यस्मिन् तत्, सदा विमुक्तिमत् षष्ठशरीरं प्राप्तः सन् परं ब्रह्म मां पश्यतीति शेषः।५१

एवं सदा जातपरात्मभावनः,
स्वानन्दतुष्टः परिविस्मृताऽखिलः।
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः,
साक्षाद् विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥५२

---

१. तः २. पर्यन्तस्थले 'चिदात्मके च इह चिद्घने शुद्धचिन्मात्रस्वरूपः' इति रा० व० पु०। ३. शुद्धचिन्मात्रस्वरूप इति भागः १ सङ्केतितगद्यांशः रा० व० पुस्तके।

ग्रन्थान्तरे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरमायाब्रह्मणां वाचकत्वेन प्रसिद्धानां, अकारोकारमकारनादबिन्दुरूपप्रणवावयवानां स्थूलसूक्ष्मकारणमहाकारणकैवल्येषु साधनावस्थायां प्रविलापनपूर्वकजपप्रकारमुक्त्वा सिद्धावस्थायां प्रणवार्थभावनाप्रकारमाह **एवमिति**—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विमुक्तः कैवल्ये स्थितः मुक्तः प्राप्तषष्ठशरीरो विशेषेण मुक्त इत्यर्थः। 'मुक्तस्य विग्रहलाभ' इति श्रुतेः। जाता प्रणवे परात्मनां सीताराम-भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां भावना यस्य सः। 'अकाराक्षरसम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः। उकाराक्षरसम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः॥ प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसम्भवः। अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः॥ श्रीरामसान्निध्यवसाज्जगदानन्ददायिनी। सीता भगवती ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता॥ प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः'। इति रामतापनीयश्रुतेः। तत्त्वतः रामतापनीयोक्तः प्रणवार्थस्त्वयमेवेति निश्चितवान् [1]सिद्ध्यवस्थापन्न इति यावत् स्वानन्दतुष्टः स्वस्य ममानन्देन तुष्टः। अत एव परितो विस्मृतमखिलं शरीरपञ्चकं येन सः, नित्यात्मनः [2]श्रीरामस्य दर्शनादिना यत्सुखं तत् रोमाञ्चादिना प्रकाशयति इति तथाभूतः, सन् अचलवारिसिन्धुवत् अचलं वारि यस्मिन् स अचलवारिः समुद्रः तस्मिन् सिन्धुवत् [3]नदीवत्। [4]अचल सिन्धुवारिवदिति पाठे, अचलं सिन्धौ यत् नदीवारि तद्वत् आस्ते। यथा नदीवारि समुद्रे, अचलत्वं प्राप्तः स्वगतवेगादीन् विहाय समुद्रस्थतरङ्गादीन् बिभर्ति तथा जीवोऽपि श्रीरामं प्राप्यैतच्छरीरसम्बन्धि सुखदुःखादिकं [5]विस्मृत्य श्रीराम [6]नानालीलादर्शनजन्यरस-रूपभक्तिं प्राप्य द्वादशरसानन्दं बिभर्ति। तेन [7]नानाभावभावनया श्रीरामं पश्यतीति ध्वनिः।५२

एवं सदाभ्यस्तसमाधियोगिनो,
निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि।
विनिर्जिताशेषरिपोरहं सदा,
दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः॥ ५३

उक्तभावनया स्थितस्य फलमाह **एवमिति**—सदाऽभ्यस्तो यः समाधियोगः सोऽस्यास्तीति सदाभ्यस्तसमाधियोगी तस्य श्रीरामाह्निकध्यानसहजसमाधियुक्तस्येत्यर्थः। हि-यतो निवृत्ताः सर्वेन्द्रियाणां गोचराः विषया यस्मात् स तथा तस्य, विनिर्जिता अशेषाः रिपवः कामादयो येन तस्य, जितषड्गुणात्मनः सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वबोधरूपत्व-

---

१. सिद्धावस्थापन्न, रा० व० पु०। २. श्रीराममयस्य रा० व० पु०। ३. नदीवत् मत्पुस्तके न विद्यते। ४. अचलवारिवत् इति मदीयपुस्तके। ५. विसृज्य रा० व० पु०। ६. नाम इति मम पुस्तके। ७. नाना भावनया मदीयपुस्तके।

स्वनेतृत्वनित्यम[1]लुप्तत्वानन्तत्वरूपाः षड्गुणा यस्य तादृश आत्माऽहं विनिर्जितः वशीकृतो येन तस्य, यद्वा विनिर्जिताः वशीकृताः 'क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुताकृत-सुदुर्लभा। सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी मते'त्युक्तभक्तिषड्गुणा येन तादृश आत्मा शरीरं यस्य तस्याऽहं सदाऽत्रैव दृश्यो भवेयम्। 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, अथ मर्त्योऽमृतो भवतीत्यत्र ब्रह्मसमश्नुत' इति श्रुतेः। मद्भक्तियोगिनोऽहं दृश्यः। एतेन न भक्तिविमुखस्येति सूचितम्।५३

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनि-
स्तिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः।
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो,
मय्येव साक्षात् प्रविलीयते ततः॥५४

परात्परसाकेतप्राप्तिमाह **ध्यात्वैवमिति**—आत्मानं मामहर्निशमेवं ध्यात्वा मुक्त-समस्तबन्धनः स्थूलशरीराकारेण प्रारब्धमश्नन्निव, अत एवाभिमानहीनः तिष्ठेत् ततः दग्धरज्जुवत् स्थितस्थूलशरीरपातानन्तरं साक्षात् मय्येव मद्रूपे धामन्येव प्रविलीयते प्रविशति न तु बहिः प्रकाशब्रह्मणीत्यर्थः। 'सिद्धा ब्रह्मसुखे मग्ना दैत्याश्च हरिणा हताः। तज्ज्योतिर्भेदने शक्ता रसिका हरिवेदिन' इति स्मृतेः। 'रामस्य नाम रूपं च लीलाधाम परात्परम्। एतच्चतुष्टयं नित्यं सच्चिदानन्दलक्षणम्', इति धामाभेदे प्रमाणम्। साक्षात् प्रविलीयते ब्रह्मैव भवति इत्यर्थे 'कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यो' 'जीवा भिन्नाः परो भिन्नो, भेदव्यपदेशात्' 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' इत्यादि श्रुतिसूत्रविरोधापत्तिः स्यात्। अखिलात्मनामात्मानं भजेदिति वक्ष्यमाणविरोधापत्तिश्च स्यात्।५४

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो,
भवं विदित्वा भयशोककारणम्।
हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं,
भजेत् स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम्॥५५

आदाविति—अखिलानां [2]चेतनाचेतनानां ये आत्मानोऽन्तर्यामिनस्तेषां स्वमात्मी-यमन्तर्यामिणं 'विष्णुवाद्युत्तमदेहेषु प्रविष्टो देवताऽभवत्' इति श्रुतेः। अन्तर्यामिणः

---

१. अल्लुप्ततृत्वरूपा इति भत्पुस्तके। २. चेतनानाम् मदीयपुस्तके।

प्रकाशब्रह्मण एकत्वेऽपि प्रकाशब्रह्म विष्ण्वादिव्यक्तीनां बहुत्वात् बहुवचनम्। आत्मानं परमेश्वरम् मां भजेत्। अन्यत्स्पष्टम्।५५

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं,
भवत्यभेदेन मयात्मना तदा।
यथा जलं वारिनिधौ यथा पयः,
क्षीरे वियद् व्योम्न्यनिले यथाऽनिलः॥५६

दास्यादिभावेनोपासकानां फलमुक्त्वाऽभेदेनोपासकानां फलमाह **आत्मेति**-आत्मनि प्रकाशब्रह्मणि, इदं चिदचिदात्मकं विश्वमभेदेन विभावयन् यद्वा आत्मनि स्वस्वरूपे इदं प्रकाशब्रह्म अभेदेन ब्रह्माऽहमस्मीति भावेन विभावयन् यदा सिद्धाऽभेद-भावनः, आस्ते इति शेषस्तदा आत्मना मया मदभिन्नेन प्रकाशब्रह्मणा अभेदेन भवति, मद्विभु[1] चैतन्यप्रकाशब्रह्मणि अणुचितं प्रविलाप्य स्वस्वरूपानवगमेन स्थितो भवति। 'सिद्धा ब्रह्मसुखे मग्ना दैत्याश्च हरिणा हता' इति स्मृतेः। [2]अणुचित्त्वविभुचित्त्वादिरूप-विभाजकानवगमकाले, अभेदप्रतीतिदृष्टान्तचतुष्टयेन द्रढयति यथेति—यथा वारिनिधौ जलमिति नामरूपकृतभेदाभावे दृष्टान्तः। तत्र नामरूपकृतभेदानवगमेऽपि ततो निःसृतस्य जलस्य भेदो दृश्यत एव। सप्तसागरभेदनेन यमुनायाः निर्गमात् समुद्रात् मेघैर्मधुरजलानयनाच्चेत्याशङ्क्य तद्दोषरहितं दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति। यथा क्षीरे दुग्धे पयः जलमभेदेन प्रतीयते तद्वत्। नन्वत्र माऽस्तु पृथक् दर्शनं तथापि यावज्जलमस्ति तावदग्निर्दुग्धं न दहति, इति सर्वानुभवसिद्धो भेदोऽस्त्येवेत्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह-वियदिति यथा व्योम्नि महाकाशे वियत् घटाद्याकाशः तद्वत्। यथा उपाध्यपगमे घटाकाशमहाकाशयोर्भेदो नास्ति तद्वदित्यर्थः। 'तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादि श्रुतेः। उत्पद्यमानस्य जडाकाशस्य दृष्टान्तो नोत्तमः इत्याशङ्क्य पुनर्दृष्टान्तान्तरमाह—अनिल इति-यथाऽनिले असामवे मुख्ये वायौ, अनिलः प्रवहतरूपो वायुस्तद्वत्। यथा प्रवहनरूपाः वायवो मुख्यवायुं प्राप्य वायुत्वेन तदभेदे तिष्ठन्ति न तमुल्लङ्घयन्ति तथा शुद्धजीवाः प्रकाशब्रह्मणि लयं प्राप्य स्वरूपानवगमेन चित्त्वेन तदभिन्नास्तिष्ठन्तीति फलितम्। ननु वायावपि उत्पत्तित्वजडत्वयोः सत्त्वात् को विशेष इति चेन्न 'तत्पुरुषो मानवः स एतान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतेः। ब्रह्मसमस्य सचेतन-स्यामानवस्यादित्यामुत्पन्नानामेकोनपंचाशत् वायूनां वाद्यभिमानिनां चेतनत्वश्रवणात् घटाकाशमहाकाशाभिमानिदेवतानाञ्चेतनत्वाश्रवणाच्च।५६

---

१. विघ रा० व० पु०। २. अणुचित्य रा० व० पु० अणुचित्वा मदीयपुस्तके च' 'अणुचित्त्व' इत्युचितः।

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो,
जगन्मृषैवेति विभावयन् मुनिः।
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो,
यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥५७

भेदश्रुत्यविरोधिनीं अभेदश्रुत्यविरोधिनीञ्च भावनामुक्त्वा भेदाभेदप्रतिपादकश्रुत्यविरोधिनीं भावनामाह **इत्थमिति**—जगत्-अहन्ताममतास्पदं मृषैवेति विभावयन् मुनिर्मननशीलो-हिरण्यर्थे-लोकसंस्थितोऽपि विद्यमानशरीरोऽपि, इत्थं विग्रहविग्रहित्वदृष्ट्या भेदः विग्रहविग्रहिणोः सच्चिदानन्दात्मकदृष्ट्या अभेद इति प्रकारद्वयेन यदि यदा ईक्षेत-जानीयात् तदा सकलश्रुत्यविरुद्धसिद्धान्तमतज्ञो भवतीति शेषः। जगन्मृषात्वे हेतुः-श्रुतियुक्तिमानतो निराकृतत्वादिति 'अतोऽन्यदार्त्तं सर्वमिति' श्रुतिरूपात्। अहन्ताममतास्पदं जगन्मृषा-आरोपितत्वात् शुक्तिकारजतवदित्यनुमानरूपात् मानतः प्रमाणतः निराकृतत्वात्। तत्र दृष्टान्तो यथेति-यथा-इन्दुभेदः एकस्मिन् चन्द्रे-द्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेन निवर्तते। यथा-दिशि-प्राच्यादौ अन्यदिक्कृतभ्रमः सोऽपि तत्त्वज्ञानान्निवर्तते। एवं भ्रमतः [1]पुरुषस्य दिक्षु भ्रमणभ्रमः निकटवर्तिवृक्षादौ च भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते। भगवच्चिदचिद्विग्रहज्ञान [2]तया द्वितत्त्वज्ञानेन संसारे भगवच्छरीरभिन्नत्वेन भ्रमो निवर्तते। तथा च 'किमात्मको भगवान् किमात्मिकाऽस्य व्यक्तिः सच्चिदानन्दात्मको भगवान् सच्चिदानन्दात्मिकाऽस्य व्यक्तिरिति', भेदाऽभेदप्रतिपादकश्रुत्या, नित्यचिदचित्व्यक्तिव्यक्तिमतोः सच्चिदानन्दात्मत्वेनाभेदसंस्थापनेन विग्रहविग्रहित्वदृष्ट्या भेदप्रतिपादनेन च 'य आत्मनि तिष्ठन् यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं' 'य आत्मानमन्तरो यमयति' 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं' 'नित्यो नित्यानाञ्चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्।' 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते' 'जीवा भिन्नाः परो भिन्नः', इत्यादि भेदप्रतिपादिकाः श्रुतयः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं' [3]'ब्रह्मैव सर्वम्' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा [4]भूत् तत् केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात्' 'प्रपञ्चो यदि निवर्तेत नो संशयः' 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इत्याद्यभेदप्रतिपादिकाः श्रुतयश्च

---

१. पुरुषस्य दिक्षुभ्रमणभ्रमः, इति रा० व० पुस्तकस्थः। २. तया द्वितत्त्वज्ञानेन इति रा० व० पु० नास्ति। ३. ब्रह्मैव सर्वम्, इति रा० व० पुस्तकस्थः। ४. अभवत् रा० व० पु०।

सङ्गता। इति सर्वं समञ्जसम्। ननु देहिदेहविभागो न, 'सच्चिदानन्दविग्रहादिति' श्रुत्या व्यक्तिव्यक्तिमतोर्विभागस्याभावात् कथं तद्भेद इति चेदुच्यते- 'आनन्दो द्विविधः प्रोक्तः मूर्तश्चामूर्त्त एव च। अमूर्तस्याश्रयो मूर्तः परमात्मा नराकृतिः॥' इति श्रुतिप्रतिपादितस्य चिदचिदश्रमप्रकाशब्रह्माश्रयस्य परमात्मनो नराकृतेः श्रीरामस्यैव स्वरूपे देहिदेहविभागाभावो न तु चिदचिद्विग्रहस्य विभागाभाव इति। नन्वेवं जडव्यक्तेः कथं सच्चिदानन्दत्वमिति चेत् तत्सम्बन्धादेवेति गृहाण। 'मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरूपिणे। अग्रतः शिवरूपाय पिप्पलाय नमो नमः॥' इत्यादि प्रामाण्येन अश्वत्थे विष्ण्वादिभावनावत् शालग्रामशिलावच्च [1]जीवस्यापि आत्मैवेदं सर्वमित्यादिना चित्त्वेनाभेदोपगमात् तथात्वं [2]बोध्यम् ।५७

यावन्न पश्येदखिलं मदात्मकं,
तावन्मदाराधनतत्परो भवेत्।
श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणो,
यस्तस्य दृश्योऽहमहर्निशं हृदि ॥५८

यावदिति–यावदखिलं विश्वं मदात्मकं पूर्वोक्तप्रकारेण मत्स्वरूपं न पश्येत् तावत् श्रद्धालुः सन् तत् सिद्धान्तमतज्ञानार्थं सगुणभक्त्या मदाराधने तत्परो भवेत्। यदोक्तसिद्धान्तमतज्ञानसिद्धिस्तदा, अत्यूर्जितभक्तिलक्षणो भवति। तया भक्त्या मां तत्त्वतो ज्ञात्वा मद्धाम प्रविश्य [3]षष्ठशरीरेण मां पश्यति। तस्य प्राप्तषष्ठशरीरेण मामाराधयतः हृदि यथास्थितोऽहं तथैवाहर्निशं दृश्यो भवेयम्। 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्। भक्त्या माम-भिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति, स्मृतेः ।५८

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं,
मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ! ।
यस्त्वेतदालोचयतीह बुद्धिमान्,
स मुच्यते पातकराशिभिः क्षणात् ॥५९

रहस्यमिति–अखिलश्रुतिसारं सर्वश्रुतितात्पर्यरूपं मयोदितमवाङ्मनसगोचर-त्वादेतद्रहस्यं य आलोचयति स पापराशिभिः क्षणादेव मुक्तो भवति। य आलोचयति

---

१. तः २. पर्यन्तभागः रा० व० पु० न विद्यते। ३. षष्ठशरीरेण इति रा० व० पु० न विद्यते।

स मुक्तो भवतीत्येतेन जीवोद्धारार्थमेव लक्ष्मणेन प्रश्नः कृत इति, तेन च तस्य दयालुतातिशयो व्यक्तः।५९

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जग-
न्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा।
मद्भावनाभावितशुद्धमानसः,
सुखी भवानन्दमयो निरामयः॥६०

भ्रातरिति–हे भ्रातः! यदि यत् इदं परिदृश्यते तत्सर्वं मायैव मच्छरीरभिन्नत्वेन मिथ्यैव अतः सर्वं परिहृत्य मच्छरीरभिन्नविषयत्वेन परित्यज्य सर्वत्र मच्छरीरभावनया भावितं-आविर्भूतं शुद्धं [1]षष्ठशरीरस्थं ज्ञानानन्दात्मकं मानसं यस्य सः, एवम्भूतो जन आनन्दमयो [2]निराश्रयश्च भवेत् [3]अत इममुपदिश्य सुखी भव चिन्तां त्यज। वाङ्मनसगोचरातीतस्य ज्ञानस्य दौर्लभ्यात् सर्वजीवदुःखानि निरीक्ष्य दुःखितः सर्वेभ्यः इममुपदेशं दत्त्वा सुखिनः कृत्वा सुखी भवेति ध्वनिः।६०

यः सेवते मामगुणं गुणात्परं,
हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्।
सोऽहं स्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्,
पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः॥६१

स्वगीतोक्तज्ञानवतां सगुणनिर्गुणगुणातीतस्वरूपाराधकानां माहात्म्यमाह **य इति**–अगुणं मत्प्रकाशरूपं ब्रह्मगुणात्मकं विशुद्धसत्त्वाभिमानिनारायणरूपं गुणात् परं सगुणनिर्गुणातीतं श्रीकृष्णरूपं गोलोकनिवासिनम् एवम्भूतं। मां यः कदाऽपि हृदा सेवते स त्रिविधोऽपि, उपासकः अहं मामक इत्यर्थः। 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः' इति गीतोक्तेः। एवं भूतो भक्तः स्वपादलग्नरेणुभिः स्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति। अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति। यथा रविरिति दृष्टान्तेन यथा सूर्यकिरणे सर्वतीर्थानि तथा भक्तचरणेऽपीति सूचितम्। एतेनावाङ्मनसगोचरनित्यरासविहारिममोपासकाः लोकत्रयं पुनन्तीति किमुतेति काव्यार्थापत्तिरलङ्कारो व्यज्यते।६१

---

१. षष्ठशरीरस्थम् इति रा० व० पु० नास्ति। २. निरामयश्च इत्युचितः। ३. अस्मात् पूर्वम्–'अतः इमं च भवेत्' इति मदीयपुस्तकस्थपाठः अप्रासङ्गिकत्वाद् हेयः।

विज्ञानमेतदखिलं श्रुतिसारमेकं,
वेदान्तवेद्यचरणेन मयैव गीतम्।
यः श्रद्धया परिपठेत् गुरुभक्तियुक्तो,
मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषु भक्तिः ॥६२

इति श्रीबृहद्ब्रह्माण्डपुराणेऽध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकाण्डे [1]रामगीतायाम् पञ्चमोऽध्यायः।५

⊙

इदानीमेतद्रूपार्थालोचनासमर्थस्य पाठमात्रतोऽपि महत्फलमाह **विज्ञानमिति**— विज्ञानं विज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येति बोध्यमिति। वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैस्तात्पर्यवृत्त्या वेद्यं ज्ञेयं चरणं यस्य तेन वेदान्तवेद्यचरणेन मयैव गीतम्। एतेनेदं ज्ञानमपि अवाङ्मनसगोचरमिति ध्वनिः। मद्रूपमेति। मद्दत्तसच्चिदानन्दषष्ठशरीरं प्राप्नोति। ननु पठनमात्रादेतादृशी महत्फलप्राप्तिः कथमित्याशङ्क्य भक्त्यैवेति सूचयन् तत्र हेतुमाह मद्वचनेषु भक्तिर्विश्वासो यदीत्यर्थः, गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादिति भावः।६२

⊙

[2]इति श्रीसिद्धिश्रीमहाराजाधिराजश्रीमहाराजश्रीराजाबहादुर-सीतारामचन्द्रकृपापात्राधिकारिविश्वनाथसिंहजूदेवविरचितायां बृहद्ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गताध्यात्मरामायणटीकायां व्यङ्ग्यप्रकाशिकायामुत्तरकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः।५

---

१. रामगीतात्मकः इत्युचितः। २. इति ध्वनिप्रकाशिकायां पञ्चमोऽध्यायः। रा० व० पु०।